
ՊԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՎԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆԱԶԱՏՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
(1920-ական թվականներ)

ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

Բոլշևիկյան միակուսակցական (մենիժիսանական) վարչակարգի էությունը լավ հասկանալու համար կարևոր է պարզել պետական իշխանության երեք թևերի՝ օրենսդիր-կարգադիր (խորհուրդների), գործադիր (կառավարության) և դատական մարմինների իրավասությունների սահմանազատվածության ու տարանջատվածության աստիճանը և կոմկուսի դերակատարությունն այդ համակարգում: Կառավարման բոլշևիկ-լենինյանների տեսության բնորոշ կողմերից մեկն այն էր, որ նրանց պատկերացմամբ գործադիր և օրենսդիր իշխանությունները պետք է ներկայանան իբրև մեկ միասնական ամբողջություն: Ինքնին հասկանալի է, որ միակուսակցական կառավարման դեպքում, ընդդիմության համապատասխան վերահսկողության ու հակակշռման մեխանիզմների բացակայության պայմաններում, տեղի է ունենում իշխանության երկու թևերի՝ գործադիր և օրենսդիր, կենտրոնացում մեկ կուսակցության ձեռքում, որը հետագայում ճանապարհ է հարթում ամբողջատիրական (տոտոլիտար) համակարգի հաստատման համար: Ինչ վերաբերում է իշխանության երրորդ թևին՝ դատական իշխանությանը, ապա ձևի տեսակետից այն կարծես տարանջատված ու անկախ է, սակայն գործնականում իրավադատական համակարգը նս, փաստորեն, վեր է ածվում միակուսակցական իշխանության և անվանակարգային նոմենկլատուրայի կամակատարի ու նրա թելադրանքը իրականացնողի: Մակայն հենց սկզբից կարելի է փաստել, որ կոմունիստական միակուսակցական համակարգի պայմաններում խոսք չէր կարող լինել պետական իշխանության այդ թևերի իսկական տարանջատվածության և ինքնուրույնության մասին, որովհետև մարքս-լենինյան ուսմունքի հիմնաքարը համարվող պրոլետարիատի դիկտատուրայի պայմաններում դասականորեն ընդունված իշխանության այդ երեք թևերն էլ գտնվել են կոմունիստական կուսակցության անվերապահ տնօրինության, ղեկավարության ու կոշտ վերահսկողության ներքո: Ավելին, կոմկուսի կողմից մենաշնորհ ղեկավարվում էին ոչ միայն պետական իշխանության գործադիր, օրենսդիր, դատաիրավական թևերը, այլև հասարակական, արհեստակցական, երիտասարդական, ստեղծագործական և այլ մարմինները, կազմակերպություններն

ու միությունները: Օրինակ, ՌԿ(Բ)Կ 9-րդ համագումարում (1920 թ. մարտ-ապրիլ) արհեստակցական միությունների դերի ու խնդիրների վերաբերյալ ընդունված բանաձևում ասված է, որ արհեստակցական միությունները պետք է լինեն «կոմունիստական կուսակցության կողմից ղեկավարվող սովետական պետության հիմնական ապարատներից մեկը»¹:

Խորհրդային միակուսակցական վարչակարգում խոսք չի կարող լինել նաև, այսպես կոչված, չորրորդ իշխանության՝ զանգվածային լրատվամիջոցների (ՁԼՄ-ների) անկախության ու ազատության մասին: Հասկանալի է, որ դրանք (այդ թվում՝ բոլոր թերթերը, ամսագրերը, ռադիոն, հրատարակչությունները, տպարանները և այլն) գտնվում են պետական-կուսակցական մարմինների խիստ գրաքննական հսկողության տակ, որոնց գլխավոր խնդիրը պետք է լիներ խորհրդային երկրի մեծագործությունների գովերգումը, կապիտալի երկրների «խոցերի» բացահայտումը և մերկացումը, կոմունիստական, մարքս-լենինյան գաղափարաքաղաքական անադարտության պահպանումը և այլն: Խորհրդային վարչակարգում եթե չկա ընդդիմություն և ընդդիմադիր կուսակցություն, բնականաբար, չէր կարող լինել նաև ընդդիմադիր մամուլ: Ավելին, արգելվում էր ինքնուրույն և ազատ մտածել ու հրապարակային արտահայտվել:

Այսպիսով՝ խորհրդային իշխանության պետափրավական հիմքերը ձևավորելիս խորհրդային առաջին սերնդի իրավագետները և պետության ղեկավարները առաջնորդվել են իրավունքի, արդարադատության և բարոյականության մարքս-լենինյան գաղափարայնացած դասակարգային ըմբռումներով: Ըստ 1920-ական թվականների խորհրդային երիտասարդ իրավագետ Ա. Եսայանի՝ ապադասակարգային իրավունք և բարոյականություն գոյություն չունի: «Իրավունք և բարոյականություն, – մարքսիստական դիտակետից մեկնաբանում էր Ա. Եսայանը, – դա ինքնին դասակարգային ինքնագիտակցության և դասակարգային շահի ըմբռնման արտացոլումն է»²: Այլ խոսքով՝ մարքսիստական մեթոդաբանությամբ պետական թե հասարակական կյանքում ամեն ինչ անցկացվում էր դասակարգային ընկալման պրիզմայի միջով: Բնականաբար, մարքս-լենինյան գաղափարական-դասակարգային կանխադրությունների (պոստուլատ) հիման վրա էլ կառուցվում էր խորհրդային պետական մեքենան:

Այժմ փորձենք ներկայացնել, թե ինչպիսին էր իշխանության թևերի սահմանազատման պատկերը խորհրդայնացված Հայաստանում: Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկումից և Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հարկավոր էր մարքս-լենինյան ուսմունքի, գաղափարախոսության ու ռազմավարութ-

¹ ՄՄԿԿ համագումարների, կոնֆերանսների և Կենտկոմի պլենումների բանաձևերում և որոշումներում, հ. 2, 1917–1922 թթ., Երևան, 1986 (այսուհետև՝ ՄՄԿԿ բանաձևերում), էջ 333:

² «Խորհրդային Հայաստան», 7. XII. 1921:

յան ոգով փոփոխել պետական կառուցվածքը, նրա բնույթը, կառավարման ու տնտեսավարման ձևերը և այլն: Հենց դրանում էր կայանում ամբողջ դժվարությունը: Մակայն մյուս կողմից այդ փոփոխությունը դուրանում էր նրանով, որովհետև արդեն կար Խորհրդային Ռուսաստանի փորձը, որն էլ, տեղական պայմաններն ու առանձնահատկությունները հաշվի առնելով, պետք է կրկնօրինակվեր ու գործադրվեր նաև Հայաստանում: «Հայաստանի բանվորները և գյուղացիները, – վկայում է Հայհեղկոմի անդամ Ալ. Բեկզադյանը, – երկրի իշխանությունը իրենց ձեռքը վերցնելով, քաղաքականության մեջ պետք է հետևեին Խորհրդային Ռուսաստանին»³: Իշխանության դեկին անցած Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն կամ կրճատ՝ Հայհեղկոմը, որն իր կազմով, ըստ էության, Հայկոմկուսի ԿԿ-ն էր, Դրո–Լեզրան 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով ստանձնելով իշխանությունը և թիկունքում ունենալով Խորհրդային Ռուսաստանի ու Կարմիր բանակի աջակցությունը՝ կոչված էր կառավարել երկիրը մինչև խորհուրդների ընտրությունները և ընտրովի իշխանության ձևավորումը:

Նախ, հարց է ծագում՝ ո՞րն էր նորահռչակ խորհրդային պետության իրավունքի աղբյուրը: Հայհեղկոմի իրավաօրենսդրական բաժանմունքի աշխատակից (վարիչ) Ա. Խանդամիրյանն այն միտքն է զարգացնում, որ վերացնելով դաշնակների մասնավոր սեփականության վրա հիմնված կառավարության իրավակարգը՝ «նոյեմբերյան հեղափոխությունը հռչակեց, որ խորհրդային իրավունքի աղբյուրը հանդիսանում է հեղափոխությունը (ընդգծումը մերն է – Ա. Ն.), խորհրդային իշխանության դեկրետները և որոշումները»⁴: Այս ձևակերպման մեջ տարօրինակն այն է, որ ոչ թե կոմունիստական գաղափարախոսության սոցիալական հիմք հանդիսացող բանվոր դասակարգը կամ ավելի լայն իմաստով գոնե աշխատավոր ժողովուրդն է համարվում խորհրդային պետության իրավունքի աղբյուրը, այլ «հեղափոխությունը»: Դրանով հասկացվում է, որ հեղափոխության իրավունքով կարող է ջարդել հին պետական մեքենան (հասարակարգը): Սոցիալական ուսմունքների պատմությունից հայտնի է, որ նոր հասարակարգը չի կարող լինելին բացասել հին կարգերը և ընդհանրապես մինչ այդ մարդկության ստեղծած մնայուն հոգևոր ու նյութական արժեքները: Խորհրդային վարչաքաղաքական, իրավական ու տնտեսական կառուցակարգերը որքան էլ ժխտեն հինը, այնուամենայնիվ, իբրև իրավահաջորդ (ժառանգորդ)՝ հենվում են հնի վրա, նրա մշակած կազմակերպական ձևերի, կառավարման մեթոդների ու կառույցների, անգամ մասնագիտական կադրերի ու ծառայողների վրա՝ կատարելով համապատասխան գաղափարախոսական, բովանդակային և այլ փոփոխություններ: Ահա այս փոփոխության հիմքի վրա պետք է ջարդվեր հին պետական-վարչա-

³ Ալ. Բեկզադյան. Նամակներ, հոդվածներ, փաստաթղթեր, Երևան, 1981, էջ 83–84:

⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 5, գ. 1, թ. 7:

կան մեքենան և դրա փոխարեն ստեղծվեր նոր՝ խորհրդային պետական ապարատը: Խորհրդայնացած Հայաստանում ևս անհրաժեշտաբար պետք է մտցվեին հին բուրժուական համարվող պետաիրավական ու քաղաքական համակարգի որոշ տարրեր:

Մինչև ՀՄԽՅ 1-ին սահմանադրության ընդունումը, Հայհեղկոմը ճանաչվում էր երկրի բարձրագույն (գերագույն) իշխանության մարմինը, որով կառավարվում էր երկիրը մինչև խորհուրդների կազմակերպումը: Հայհեղկոմի մեկամյա գործունեության ընթացքում, թեև իշխանությանը քաղաքացիական ձև հաղորդելու համար 1921 թ. մայիս ամսից Հայհեղկոմը անվանապես կոչվեց Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ (Ժողկոմխորհ կամ ԺԿԽ), սակայն դրանից հետո էլ, ըստ էության, իշխանության թևերի տարանջատվածության մասին խոսք չէր կարող լինել, որովհետև որպես հեղափոխական բարձրագույն մարմին՝ նա միայնակ ու անբաժան տնօրինում էր ողջ երկրի պետական, քաղաքական, իրավական, տնտեսական կյանքը: Հայհեղկոմի վերակառուցումը Ժողկոմխորհի բովանդակության տեսակետից ոչինչ չփոխեց, որովհետև, ըստ էության, իրականացնում էր նույն գործառնությունները: Մյուս կողմից՝ այստեղ անգամ խոսք չի կարող լինել կուսակցական և պետական մարմնի ղեկավար աշխատողների պաշտոնների տարանջատման մասին: Կուսակցական ղեկավար կազմը միաժամանակ կառավարության անդամ էր: Այս կապակցությամբ տեղին է նկատել պատմաբան Վլ. Ղազախեցյանը. «Ֆունկցիաների իմաստով նա նույն ռազմեղկոմն էր, օրենսդիր և գործադիր իրավունքներով: Անվանափոխությունը միայն ուղենշում էր ռազմական և հեղափոխական կոչումից հրաժարվելու և քաղաքացիական իշխանության անցնելու մասին»⁵: Իրավագետ Ա. Եսայանը նույնպես ընդունում է, որ Հայհեղկոմի՝ ՀՄԽՅ ժողկոմխորհի վերակազմումը լուրջ անվանափոխություն էր, որովհետև կառուցվածքային, բովանդակային առումով ոչ մի փոփոխություն չկատարվեց, պարզապես Հայհեղկոմի գործառնությունները ամբողջովին փոխանցվեցին ՀՄԽՅ ժողկոմխորհին⁶: Հայհեղկոմի վեցանդամանոց (Ս. Կասյան, Ա. Մռավյան, Ալ. Բեկզադյան, Ի. Դովլաթյան, Ա. Նուրիջանյան. ի դեպ, ծնունդով հինգը Արցախից էին և մեկը՝ վերջինը, Ջանգեզուրից) կազմը գրեթե նույն Հայկոմկուսի ԿԿ-ն էր, որը միաժամանակ համարվում էր կառավարություն: Այդ նշանակում է, որ պետական կառավարման համակարգը լիովին կուսակցականացված էր: Հետագայում ժողկոմխորհատների թվի ավելացմամբ ընդլայնվում է նաև Հայհեղկոմի, ասել է թե, ժող. կոմիսարների անդամների թիվը՝ հասնելով մինչև մեկնկես

⁵ Վ. Ն. Ղազախեցյան. Հայաստանը 1920–1940 թթ., Երևան, 2006, էջ 227:

⁶ Ա. Եսայան. Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը 1920–1922 թթ., Երևան, 1967, էջ 360:

տասնյակի⁷: Հայհեղկումի համար բնութագրական են եղել հետևյալ գործառույթները՝ ա) օրենսդրական, բ) բարձրագույն պետական կառավարման, գ) գերագույն պետական հսկողության և դ) արդարադատություն իրականացնող մարմին: Հայհեղկումը, փաստորեն, համարվում էր նաև հանրապետության բարձրագույն դատական մարմինը: 1920 թ. դեկտեմբերի 19-ին Հայհեղկումին կից ստեղծվել էր Գերագույն ռազմառնություն տրիբունալ, որի կայացրած մահվան դատավճիռները վերջինս հաստատում էր⁸:

Իշխանության իրավասության առումով Հայհեղկումից հետո երկրորդը համարվում էր ՆԳ ժողկոմատը, որը առաջին հերթին կոչված էր ջարդելու հին, շահագործողական համարվող պետական մեքենան և ստեղծելու նոր՝ բանվորագյուղացիական, այսպես կոչված, պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետական ապարատ: Իբրև բարձրագույն վարչական մարմին՝ նրա վրա դրված էր՝ ա) տեղական իշխանության ձևավորումը, այն է՝ տեղական հեղկոմների հիմնումը և անդամների նշանակումը, բ) տեղական վարչական մարմինների վրա վերահսկման իրավունք, ուստի բոլոր՝ գավառային, քաղաքային և գյուղական հեղկոմները վարչական առումով ենթարկվում էին ՆԳ ժողկոմատին, հեռացվում ու նշանակվում էին նրա կողմից և այլն, ինչպես որ ամրագրված էր Հայհեղկումի 1920 թ. դեկտեմբերի 14-ի դեկրետում⁹: Ընդ որում, Հայհեղկումի նախագահ Ս. Կասյանի կարգադրությամբ Հայհեղկումի գործերի կառավարիչը 1920 թ. դեկտեմբերի 24-ին շրջաբերական էր ուղարկել ՆԳ կոմիսարիատ՝ պահանջով, որ «բոլոր դեկրետները և հրամանները, որոնք մուտք են գործում հեղկոմ ի հաստատման ու հրապարակման, պետք է ունենան ռուսերեն բնագիր (ընդգծումը մերն է.՝ Ս. Հ.)»¹⁰: Մա նշանակում է, որ Կենտրոնը և Հայաստանում գտնվող նրա լիազոր, ՆԳ կոմիսարի տեղակալ Սմոլենսկին պետք է ռուսերեն բնագրով իրազեկ լինեին ՀՍԽՀ՝ բարձրագույն իշխանության՝ Հայհեղկումի հաստատած և հրապարակած բոլոր որոշումներին, դեկրետներին ու հրամաններին:

Ժողկոմատների իրավասությունների տարանջատման առումով, քանի դեռ խորհրդային դատաիրավական համակարգը չէր կայացել, բավականին մեծ գործառույթներ էր իրականացնում Արդարադատության ժողկոմատը՝ ստեղծված Հեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 15-ի դեկրետով: Արդարադատության ժողկոմատի

⁷ Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (1920 թ. նոյեմբեր–1922 թ. հունվար), Երևան, 1974, թ. 42:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 17, թ. 12:

⁹ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), (այսուհետև՝ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան), Երևան, 1960, էջ 426:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 310, թ. 187:

դեկտեմբերի 18-ի նիստում՝ մասնակցությամբ կոմիսար Ս. Բաղդասյանի, Գ. Չուբարյանի և քարտուղար Ա. Խանդամիրյանի, վերահաստատվեց, որ «Խորհրդային Ռուսաստանի օրենքները կիրառվում են նաև Խորհրդային Հայաստանում»¹¹: ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի 1921 թ. մայիսյան պլենումը համապատասխան որոշմամբ մասնավորապես հստակեցրեց Արտակարգ հանձնաժողովի (Չեկայի) և արդարատության մարմինների փոխհարաբերությունները: Պլենումը ցուցում տվեց, որ քրեական բնույթի գործերը ենթակա են հանձնման արդարատության մարմիններին: Դրա համար հանձնարարվեց ՆԳ ժողկոմատին նման գործերը հանձնել ըստ պատկանելության¹²: Խնդիրն այն էր, որ Չեկան երբեմն գերազանցում էր իր իրավասությունների շրջանակները և իրականացնում քրեական առավելագույն պատժի՝ ընդհուպ մինչև գնդակահարության գործառույթներ: 1921 թ. հուլիսի 1-ին Ժողկոմխորհի որոշմամբ կարգ սահմանվեց, որ կոմիսարիատների մշակած բոլոր դեկրետները և ընդհանուր բնույթի նախագծերը նախապես պետք է քննության ենթարկվեն Արդարատության ժողկոմատի օրենսդրական և օրինակարգավորող (кодификацион) բաժինների կողմից ու նոր միայն ներկայացվեն կառավարության հաստատման¹³:

ՀՄԽՀ ԺԿԽ-ի ստեղծումով տեղական հեղկոմների կազմակերպական կողմը որոշ փոփոխության ենթարկվեց: 1921 թ. հուլիսի 20-ին հրատարակվեց երկու կարևոր դեկրետ. մեկը՝ «ՀՄԽՀ վարչական բաժանման» և մյուսը՝ «Գյուղական, տեղամասային և գավառային հեղկոմների կազմակերպման ժամանակավոր կանոնների մասին», որոնք գործեցին մինչև ՀՄԽՀ սահմանադրության ընդունումը¹⁴: Արխիվային գործերից մեկում բերված է տեղական հեղկոմների մասին կանոնադրության նախնական տարբերակը: Այստեղ ուշագրավն այն է, որ բերված կանոնադրության բնագիրը նախկինում կազմված է եղել Ադրբեջանի համար, ուր կարմիր գրիչով փոխված է միայն հանրապետության անվանումը՝ «Ադրբեջան» բառի վրա գիծ է քաշված, վրան գրված՝ «Հայաստան»¹⁵: Մնացած տեքստը ամբողջովին նույնն է: Այս փաստը ավելորդ անգամ հաստատում է, որ իշխանության այն համակարգը, որ, Ռուսաստանից ընդօրինակելով գործել է Խորհրդային Ադրբեջանում, առանց ձիգ ու ջանքի գործադրվել է Հայաստանում, ապա նաև Վրաստանում ու այսպես շարունակ:

Քանի որ սկզբնական շրջանում տեղերում՝ գավառային, շրջանային և գյուղական վայրերում, կուսակցական մարմինները տակավին լավ չէին ամրապնդվել,

¹¹ ՀՄԽ, ֆ. 121, ց. 121, գ. 11, թ. 2:

¹² ՀՄԽ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 39, թ. 7:

¹³ ՀՄԽ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 5, թ. 35:

¹⁴ ՀՄԽ, ֆ. 113, ց. 5, գ. 1, թ. 17:

¹⁵ ՀՄԽ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 4, թ. 1-5:

իսկ որոշ բնակավայրերում կուսբջիջներ առհասարակ չկային, նշանակովի տեղական հեղկոմների դերակատարությունը բավականին մեծ էր: Դրանք տվյալ տարածքում խորհրդային իշխանության լիազոր մարմիններն էին և լուծում էին տեղական նշանակության խնդիրներ¹⁶: Գավառի շրջանակներում բարձրագույն իշխանությունը գավիեղկոմն էր, որը նշանակվում էր ՆԳ ժողկոմատի կողմից և իրազործում էր կենտրոնական իշխանության բոլոր դեկրետներն ու որոշումները: Ավելին, գավիեղկոմին իրավունք էր տրված կատարելու նաև ձերբակալություններ: Բայց դրանից հետո նա պարտավոր էր բոլոր գործերը փոխանցել դատական համապատասխան մարմիններին¹⁷: Ստացվում է, որ հեղկոմների ժամանակ գավիեղկոմն իր մեջ ներառում էր և՛ կուսակցական, և՛ գործադիր, և՛ նաև իրավապահ մարմնի գործառույթներ: Բայց և արձանագրվել են առանձին դեպքեր, երբ ժողկոմների գավառային ներկայացուցիչը միջամտել է գավիեղկոմի աշխատանքներին ու սահմանափակել նրա իրավունքները: Այսպես, 1921 թ. հուլիսին Երևանի կուսկոմիտեն լսել է Ռ. Մաֆրազբեկյանի զեկուցումը Երևանի գավառային հեղկոմի գործունեության սահմանափակման վերաբերյալ և որոշել է դիմել ԿԿ-ին՝ վերջ տալու գավառում տիրող երկիշխանությանը: «Ժողկոմների ամեն մի ներկայացուցիչ, – կարդում ենք ՀԿ(բ)Կ Երևանի կոմիտեի՝ ԿԿ-ին ուղղված գրությունում, – ավելի մեծ իշխանություն է վայելում, քան ամբողջ գավիեղկոմը»¹⁸:

Արդեն խորհուրդների ընտրությունների ավարտից ու ընտրովի իշխանության մարմին հանդիսացող գավգործկոմների ստեղծումից հետո գավիեղկոմներն իրենց գործերը հանձնում են գավգործկոմներին և լուծարվում: Դրանից հետո, նորաստեղծ գավգործկոմին զուգահեռ, սկսում է գործել գավառի կուսակցական դեկավար մարմինը՝ կուսակցության գավառային կոմիտեն (գավկոմը): Բայց սա ամենին էլ չէր նշանակում, թե գավկոմները չէին միջամտում գավգործկոմների գործերին: Նման միջամտության երևույթն այնքան տարածված է եղել, որ մեզ հայտնի է ՌԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմի 1925 թ. մարտի 19-ի մի փաստաթուղթ, որով հանրապետության դեկավարությանը հրահանգվում էր՝ «շրջաբերականներով պարզաբանել բոլոր գավկոմներին, որպեսզի իրենց վրա չվերցնեն խորհրդային մարմինների գործառույթներ»¹⁹:

ՀՄԽՀ Հեղկոմի, այսինքն՝ կառավարության, և Հայկոմկոմսի փոխհարաբերությունների առաջին ամիսների փորձը ցույց է տալիս, որ ՀԿ(բ)Կ ԿԿ-ն էր իր նիստերում ու պլենումներում որոշում կառավարության կառուցվածքի, օրենք-

¹⁶ ՀՍՍ, ֆ. 113, ց. 5, գ. 1, թ. 18:

¹⁷ ՀՍՍ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 4, թ. 1:

¹⁸ ՀՍՍ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 122, թ. 31:

¹⁹ ՀՍՍ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 37, թ. 11:

ներ (դեկրետներ) ընդունելու, կարևոր որոշումներ կայացնելու հարցերը: Բնավ խոսք չկար կուսակցական և պետական իշխանության մարմինների իրավասությունների տարանջատման մասին: Կուսակցությունը՝ որպես մենատեր քաղաքական կառույց, ուներ իր սեփական բյուջեն, որը, ըստ կուսկանոնադրության, պետք է ձևավորվեր անդամավճարներից, հրատարակություններից, նվիրատվություններից և այլն: Սակայն արձանագրվել են դեպքեր, երբ քաղաքական այս մարմինը ուղղակի օգտվել է պետական ֆինանսական միջոցներից: Ասվածը հիմնավորելու համար բերենք մեկ փաստ. 1921 թ. սեպտեմբերի 18-ին ԿԿ-ի քարտուղար Ս. Լուկաշինը գրություն է ուղարկել ԺԿԽ-ի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանին՝ խնդրելով ԿԿ-ի ֆինբաժին (Ս. Պետրոսյանին) «բաց թողնել 60 մլն ռուբլի՝ ԿԿ-ի կարիքների համար»²⁰: Կնշանակի՝ կուսակցական մարմինն իր սեփական ծախսերը հոգալու համար կարող էր օգտվել պետական ֆինանսական միջոցներից: Ավելին, կուսակցության բարձրագույն ղեկավար մարմինն էր հրահանգում տնտեսական, իրավական կամ այլ բնույթի խնդիրների վերաբերյալ դեկրետներ ընդունել, որը բացառապես մտնում էր Հայհեղկոմի կամ կառավարության (ժողկոմխորհի) իրավասության շրջանակում: Բայց և մյուս կողմից՝ ԿԿ-ն ու Հայհեղկոմը դժվար էր տարանջատել իրարից, որովհետև երկուսն էլ իրենց ղեկավար կազմով, բացառությամբ թերևս ԿԿ-ի քարտուղար Գ. Ալիխանյանի, միաժամանակ զբաղեցնում էին ժողկոմիսարների, երբեմն մեկից ավելի բարձր պաշտոններ: 1921 թ. ընթացքում ԿԿ-ն էր իր նիստերում որոշում, թե ու՞մ նշանակել այսինչ գավիհեղկոմի նախագահ կամ տեղակալ²¹: Կուսակցության ԿԿ-ն էր նշանակում ու ազատում այս կամ այն կոմիսարին: Նա, փաստորեն, Հայհեղկոմի կամ կառավարության վերադասն էր, նրա անդամների նշանակողը, ազատողը, հրահանգներ տվողը և այլն:

Համապետական կուսակցական փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բոլշևիկյան ղեկավարությունը ի սկզբանե ուշադրություն է դարձրել կուսակցական և պետական մարմինների գործառույթների տարանջատման խնդրին: Պետական շինարարության հարցում տակավին ՌԿ(բ)Կ 7-րդ արտահերթ համագումարում (1918 թ. մարտ) պահանջ էր դրվում «ճշգրիտ ձևակերպել Համառուսաստանյան ԿԿ-ի նախագահության իրավունքներն ու պարտականությունները և սահմանազատել նրա գործառույթների ոլորտը ժողկոմխորհի գործառույթների ոլորտից»²²: Իսկ կուսակցության և խորհուրդների փոխհարաբերությունների հարցում ընդունված բանաձևում արձանագրվում էր, որ «չպետք է շփոթել կուսակցական մարմինների ֆունկցիաները պետական (խորհրդային)

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 58, թ. 92:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 5, գ. 1, թ. 7-18, 31:

²² ՄՄԿԿ բանաձևերում, էջ 139:

մարմինների ֆունկցիաների հետ: Կուսակցությունն իր որոշումները անցկացնում է սովետական մարմինների միջոցով, սովետական սահմանադրության շրջանակներում: Կուսակցությունը ջանում է ղեկավարել սովետների գործունեությունը, բայց չփոխարինել նրան»²³: Իրականում կուսակցությունը ոչ միայն ղեկավարում էր խորհուրդների, նաև կառավարության գործունեությունը, այլև հարկ եղած դեպքում փոխարինում ու կրկնօրինակում նրանց: Հայաստանի առնչությամբ ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի, գավիեղկումների քարտուղարների մասնակցությամբ 1921 թ. մայիսի 20-ին հրավիրված նիստում ԿԿ-ի նորընտիր պատասխանատու քարտուղար Ս. Լուկաշինն իր զեկուցման մեջ ուշադրություն էր հրավիրում կուսակցական և խորհրդային մարմինների փոխհարաբերությունների, իրար կրկնօրինակելու, պարտականությունները հստակեցնելու հարցերին²⁴: Հայկոմկուսի 1-ին համագումարում (1922 թ. հունվարի վերջ) ԿԿ-ի անդամ Աշ. Հովհաննիսյանը իր ելույթում փաստում էր կուսակցական և խորհրդային մարմինների իրար կրկնօրինակելու հանգամանքը, որի հետևանքով, ըստ նրա, «ստեղծվել է լիակատար անարխիա մեր կուսակցության շարքերում»²⁵: Այդ մասին կառավարության նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը պարզաբանում տալով նշում էր, որ «Կուսակցությունը պետք է լինի ղեկավարող, բայց ոչ անմիջական կատարող մարմին»²⁶: Համագումարի վերջում ընդունված բանաձևում ասվում էր. «Կուսակցության և խորհուրդների միջև հաստատել այնպիսի հարաբերություններ և աշխատանքները այնպես կազմակերպել, որ կուսակցությունը չխնամակալի խորհուրդներին»²⁷: Բայց իրականում հենց այդպես էլ արվում էր: Հետագայում էլ հնչել է քննադատություն, որ կուսկազմակերպությունները փոխարինում են, կրկնօրինակում են պետական, գործադիր, կարգադրիչ մարմիններին: ՀԿ(Բ)Կ 2-րդ համագումարում (1923 թ. փետրվար) Ալեքսանդրապոլի ներկայացուցիչ, համագումարի պատգամավոր Լ. Ղազարյանը մտքերի փոխանակության ժամանակ իր ելույթում քննադատում էր ԿԿ-ին, կուսկազմակերպություններին այն բանի համար, որ դրանք ավելի շատ զբաղված են խորհրդային-տնտեսական աշխատանքով, քան՝ կուսակցական: Եվ այդ իմաստով ԿԿ-ի քաղաքական հաշվետվությունը, որով զեկուցել է Ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Լուկաշինը, ընդդիմախոսը բնութագրել է՝ ոչ այնքան ԿԿ-ի քաղաքական հաշվետվություն, որքան ժողկոմխորհի նախագահի²⁸:

²³ Նույն տեղում, էջ 141:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 20, թ. 1:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 1, թ. 10:

²⁶ Նույն տեղում, թ. 18:

²⁷ Նույն տեղում, թ. 41:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 1, թ. 24:

Ի սկզբանե առաջ եկավ կուսակցական, պետական և տնտեսական մարմինների աշխատանքների ոչ հստակ տարանջատվածության խնդիր: Դրանք հաճախ կրկնօրինակում էին իրար, մեկը փոխարինում էր մյուսին, իսկ ձախողումների դեպքում, փաստորեն, որևէ օղակ (որպես կանոն՝ կուսակցական) մեղքը բարդում էր մյուսի վրա և այսպես շարունակ: Հասկանալի է, որ գլխավոր դերակատարը կուսապարատն էր, որն իր թույլ տված ձախողումները բարդում էր մյուս օղակների վրա: Հայտնի է, որ շատ հաճախ կուսակցական մարմինները քաղաքական, կազմակերպական դեկավարություն և ուղղություն տալու անվան տակ անհարկի միջամտում էին պետական-տնտեսական մարմինների աշխատանքներին, իսկ սխալների ու ձախողումների դեպքում մեղքը բարդում էին վերջիններիս վրա՝ չկրելով ոչ մի պատասխանատվություն: Նման գործառնության մի վառ օրինակ էր 1920-ական թվականների վերջերից սկսված գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման կուրսը, երբ կուսակցության վերադաս մարմինների հրահանգով, ավելի բարձր տոկոսներ ապահովելու համար, տեղերում «գերակատարում էին կոլեկտիվացման պլանները»: Գյուղացիներին հարկադրանքով ու բռնություններով «կուլակաթափ» անելով «լցնում» էին կոլտնտեսություններ, իսկ հետո թույլ տրված շեղումների, «ծռումների» համար կուսակցության բարձրագույն դեկավարությունը Մտալինի գլխավորությամբ մեղադրում էր տեղական կուսակցական, պետական-տնտեսական մարմիններին²⁹: Եվ այդ պրակտիկան կարելի է ասել գործնականում շարունակվեց խորհրդային երկրի պատմության ամբողջ 70 տարիներին:

Հայաստանում իրավական առումով վիճակը փոքր-ինչ փոխվեց, երբ իր համապատասխան թևերով ընտրովի իշխանություն ձևավորելու համար 1921 թ. դեկտեմբեր–1922 թ. հունվարին անցկացվեցին խորհուրդների բազմաստիճան ընտրություններ և հունվարի 30-ից փետրվարի 4-ը գումարվեց ժողովրդական պատգամավորական խորհուրդների համահայաստանյան 1-ին հիմնադիր համագումարը՝ իբրև հանրապետության բարձրագույն պետական իշխանություն: Համագումարում ձևավորվեց օրենսդիր և կարգադիր բարձրագույն իշխանության մարմին՝ ՀՄԽՆ Կենտրոնական գործադիր կոմիտե (ԿԳԿ)՝ իբրև խորհրդային պառլամենտ և նրա նախագահություն: Միակուսակցական կառավարման պայմաններում ինքնաբերաբար ԿԳ-ի շատ անդամներ միաժամանակ ԿԳԿ-ի նախագահության անդամներ էին: ԿԳ-ը և նրա նախագահությունն էր կազմում ու նշանակում ԿԳԿ-ի, նրա նախագահության կազմը, նախագահին ու տեղակալին, իհարկե, Միության և Անդրկովկասի կուսակցական դեկավար մարմինների գիտությամբ ու համաձայնությամբ: Խորհուրդների ամբողջ աշխատանքը, փաս-

²⁹ Վ. Ն. Ղ ա գ ա խ ե ց յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 390–391, 399–400:

տորեն, ղեկավարվում ու վերահսկվում էր կուսակցության կողմից: Կուսակցությունը որոշումներն անցկացնում էր խորհրդային մարմինների միջոցով: Այլ խոսքով՝ դարձյալ ստացվում էր, որ կուսակցությունը փոխարինում էր խորհուրդներին: Կուսակցության քաղաքական ղեկավար դերը երևում է նաև նրանից, որ, որպես կանոն, խորհուրդների համագումարին անմիջապես նախորդում էր կուսակցության համագումարը կամ առնվազը ԿԿ-ի պլենումը, որը նախապես որոշում էր խորհուրդների անելիքները, ընդունվելիք որոշումների նախագծերը, ԿԳԿ-ի, նրա նախագահության կազմը և այլն: Համագումարին մնում էր միայն դրանք հաստատել: Ընդ որում՝ մինչ խորհուրդների համագումարի բացումը նախապես գումարվում էր Կոմկուսի խմբակցության նիստը, ուր ավելի հստակեցվում ու կոնկրետացվում էին բոլոր անելիքները: Ավելին, ԿԿ-ի նախագահությունն ու քարտուղարությունն էին որոշում խորհուրդների համագումարների, նրա նստաշրջանների հրավիրման ժամանակացույցը և օրակարգի հարցերը: Համագումարի օրակարգի մշակմանը մասնակցում էր նաև Ժողկոմխորհը, որովհետև զեկուցումների ու հաշվետվությունների մեծ մասը սովորաբար ներկայացնում էր կառավարությունը³⁰: Իսկ եթե որոշ հարցեր ու խնդիրներ էլ ԿԳԿ-ը իր սեփական նախաձեռնությամբ էր առաջ քաշում, ապա պետք է ստանար ԿԿ-ի համաձայնությունը: Մինչ խորհուրդների համագումարի հրավիրումը՝ ԿԿ-ի կազմրաժին պետք է գաղտնի ուղարկված լինեին ԿԳԿ-ի անդամների և թեկնածուների ցուցակը՝ 2 օրինակից³¹: Կարելի է վստահաբար պնդել, որ պետական իշխանության թևերի ու կուսակցության փոխհարաբերությունների պրակտիկան մեզանում արմատավորվեց 1920-ական թվականներին, իսկ հետագա տասնամյակներին այն ավելի հստակեցվեց ու կատարելագործվեց:

Ինչպես արդեն ասվել է, մինչ խորհուրդների համահայաստանյան 1-ին համագումարի հրավիրումը և ԿԳԿ-ի ձևավորումը «հեղափոխության հաղթանակի ուժով» բարձրագույն իշխանության՝ օրենսդիր մարմնի գործառույթն իրականացնում էր Հայկեդկոմը: Բարձրագույն օրենսդիր մարմնի ստեղծումից զատ՝ համագումարը 1922 թ. փետրվարի 3-ին հաստատեց նաև ՀՄԽՀ անդրանիկ սահմանադրությունը: Եթե իշխանության թևերի սահմանագատման հարցը դիտարկում ենք ընդունված սահմանադրության տեսանկյունից, ապա տեսնում ենք, որ նա նույնպես, ըստ էության, չի լուծում խնդիրը, հստակ չի սահմանագատում պետական իշխանության թևերի իրավասության և գործառույթների շրջանակները:

ՌՍՖՍՀ 1918 թ. հուլիսի 10-ի սահմանադրությունից ընթրինակված ու ՀՄԽՀ 1922 թ. սահմանադրությանը հարմարեցված Հիմնական այդ օրենքում առանձնացված են իշխանության հետևյալ ստորաբաժանումները. ըստ ՀՄԽՀ սահմա-

³⁰ ՀՄԽ, ֆ. 113, ց. 5, գ. 5, թ. 1:

³¹ ՀՄԽ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 842, թ. 1 և 5:

նադրության՝ բարձրագույն իշխանությունը համարվում էր խորհուրդների համահայաստանյան համագումարը, իսկ համագումարների միջև ընկած ժամանակահատվածում նրա ընտրած ԿԳԿ-ն և նախագահությունը՝ ՀՄԽՀ օրենսդիր, կարգադիր ու ղեկավար-վերահսկողական բարձրագույն իշխանությունը³²: ԿԳԿ-ը ներկայանում էր որպես բարձրագույն օրենսդիր մարմին: Առանձնահատուկ կարևորության որոշումների՝ սահմանադրության ընդունման, հանրապետության սահմանների որոշման (ընդունում կամ փոփոխում), երկրի վարչական բաժանման, պետական բյուջեի հաստատման, օրենսգրքերի ընդունման և քաղաքական ու տնտեսական այլ կարևորության ակտերի ընդունման իրավասությունը պատկանում էր համահայաստանյան պատգամավորական խորհուրդների համագումարին և նրա ԿԳԿ-ին: Մյուս կողմից, ըստ սահմանադրության, խորհուրդների համագումարի ու ԿԳԿ-ի իրավասության մեջ էին մտնում հանրապետության արտաքին ու ներքին քաղաքականության ընդհանուր ղեկավարությունը, օտար պետությունների հետ հարաբերություններ վարելը, պատերազմ հայտարարելը, խաղաղության դաշինք կնքելը, ժողովրդական տնտեսության զարգացման ընդհանուր ծրագիր սահմանելը և այլն³³: Իրավական ու ձևի առումներով այդ ամենը այդպես էր, սակայն գործնականում այլ էր պատկերը: Չնայած սահմանադրության մեջ ոչ մի խոսք չկա կուսակցության տեղի ու դերի մասին, իրականում ամբողջ իշխանությունն իր բոլոր թներով՝ բարձրագույնից մինչև ստորին, պատկանում էր կոմկուսի ապարատին, նրա կենտրոնական ու տեղական մարմիններին: Հարկ է փաստել, որ պետական բարձրագույն իշխանության մարմին հանդիսացող խորհուրդների համագումարը և պարբերաբար գործող ԿԳԿ-ը և նրա նախագահությունը գտնվում էին կուսակցության անմիջական հսկողության ու ենթակայության տակ: Առանց կուսակցության ԿԿ-ի գիտության ու հանձնարարականի՝ այդ երեք բարձրագույն մարմիններից և ոչ մեկը չէր կարող ինքնուրույն որոշում կայացնել: Ժամանակի ընթացքում, բազմակուսակցական համակարգի վերացման և կոմկուսի մենիշխանության հաստատմանը զուգընթաց, գնալով ավելի սահմանափակվեցին խորհուրդների իրավասությունները: Դրանք, փաստորեն, վերածվեցին ընդամենը կուսակցության որոշումներին հավանություն տվող ու դրանք հաստատող մարմնի, թեև սահմանադրությամբ համարվում էին հանրապետության բարձրագույն իշխանությունը³⁴:

Այնուհետև, ըստ հաջորդության, պետական երկրորդ բարձրագույն մարմինը համարվում էր Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը (Ժողկոմխորհը), որը

³² ՀՄԽՀ Սահմանադրությունը (հիմնական օրենք), Երևան, 1922, էջ 4:

³³ Նույն տեղում, էջ 7:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 4:

կազմվում և հաստատվում էր ԿԳԿ-ի ու նրա նախագահության կողմից³⁵: Սակայն սահմանադրության այս հատվածում էլ բառախաղ կա, որովհետև դարձյալ հայտնի է, որ կուսակցության ԿԿ-ն ու նրա ապարատն էին (նախագահություն, քարտուղարություն և կազմաժին) կազմում կառավարության ցանկը և ներկայացնում ԿԳԿ-ի ու նրա նախագահության հաստատմանը: Բայց և դրա հետ մեկտեղ՝ Հայհեղկոմի նման ժողկոմխորհը ևս ուներ օրենքներ և օրենսդրական ակտեր ընդունելու գործառույթ: Նա իր իրավասության սահմաններում կարող էր հրատարակել օրենքի ուժ ունեցող դեկրետներ, որոշումներ, հրահանգներ: Ի դեպ, նման կարգ կար նաև Հայաստանի առաջին Հանրապետության ժամանակ, երբ այս կամ այն պատճառով խորհրդարանն ուղարկվում էր հարկադիր արձակուրդ, սակայն պայմանով, որ կառավարության ընդունած օրենք-որոշումները պետք է հետո վերահաստատվեին խորհրդարանում:

ՀՄԽՀ պայմաններում սահմանադրությամբ ԿԳԿ-ը իրավասու էր հարկ եղած դեպքում կասեցնել կամ բեկանել ժողկոմխորհի ցանկացած դեկրետ կամ որոշում³⁶: Բայց գործնականում, առանց կուսակցության ԿԿ-ի ու նրա նախագահության գիտության ու համաձայնության, ԿԳԿ-ը չէր կարող չեղյալ համարել ժողկոմխորհի որոշումները: Ժամանակի ընթացքում ԿԳԿ-ի գործառույթները մեծ չափով իր վրա վերցրեց ավելի նեղ շրջանակով գործող ԿԳԿ-ի նախագահությունը, որն իրավասու էր հաստատել կառավարության որոշումները և նշանակել կառավարության կողմից առաջադրված ժողկոմխորհներին³⁷: Այդուհանդերձ, իշխանության թևերի տարանջատման տեսակետից ստացվում է, որ օրենսդիր մարմնի իրավասություններ ու գործառույթներ են ունեցել ինչպես խորհուրդների համագումարն ու նրա ընտրած ԿԳԿ-ը, այնպես էլ ժողկոմխորհը (կառավարությունը): Սա նշանակում է, որ օրենսդիր (խորհուրդներ) և գործադիր (կառավարող) մարմինների գործառույթներն առանձին դեպքերում միախառնված են եղել իրար:

Ինչ վերաբերում է դատական իշխանությանը, ապա սահմանադրության մեջ չկա ժամանակակից չափանիշներով ընդունված հատուկ գլուխ դատական իշխանության վերաբերյալ: Դրա փոխարեն սահմանադրության 1-ին բաժնի ընդհանուր դրույթների 10-րդ գլխի ա. ենթակետով, որը, ի դեպ, վերցված էր խորհուրդների համառուսաստանյան 3-րդ համագումարում (1918 թ. հունվար) ընդունված «Աշխատավոր և շահագործվող ժողովրդի իրավունքների դեկլարացիայից», հռչակվում էր, որ «բանվորա-գյուղացիական իրավունքի աղբյուր ճա-

³⁵ Նույն տեղում, էջ 5:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 5–6:

³⁷ Н. Верт. История Советского государства. 1900–1991. М., 1992, с. 112–113.

նաչվում է խորհրդային օրենսդրությունը, սոցիալիստական իրավահայեցողությունը և հեղափոխական խիղճը», իսկ բ. ենթակետով՝ որպես արդարադատության հիմք ընդունվում էր ժողովրդական դատարանը, հարկ եղած դեպքում նաև արտակարգ դատարանների անհրաժեշտությունը³⁸:

Հայհեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 21-ին ընդունած դեկրետը եկավ վերջ դնելու նախկին իրավահարաբերությունները՝ Ռուսական կայսրության օրենքների ժողովածուների՝ «Հավաք-օրինաց»-ի 16 հատորներին, ինչպես նաև 1917 թ. մինչև 1920 թ. ընկած ժամանակահատվածում ժամանակավոր կառավարության, Անդրկովկասյան Սեյմի և Հայաստանի առաջին Հանրապետության կառավարության կատարած բոլոր փոփոխություններին ու լրացումներին³⁹: Ուժը կորցրած համարվեցին ՀՀ պառլամենտի և կառավարության ընդունած 1000-ից ավելի օրենքները, ակտերն ու որոշումները⁴⁰: Արմատավորվեց նոր, խորհրդային իրավունք, որն այդուհետ հիմնված էր լինելու ՌՍՖՍՀ օրենսդրության վրա՝ ՀՄԽՀ ընդունած փոփոխություններով: Վերացնելով Առաջին հանրապետության նոր ձևավորվող օրենսդրությունը՝ իրավաօրենսդրական առումով, իբրև Խորհրդային Ռուսաստանի նմանակ, ՀՄԽՀ տարածքում օրենքի ուժ ստացան ՌՍՖՍՀ օրենսդրությունը և իրավակարգը՝ դրանք հարմարեցնելով ու տեղայնացնելով Հայաստանի պայմաններին և առանձնահատկություններին: Հաստատելով նոր արդարադատություն՝ վերացվեցին Առաջին հանրապետության քառաստիճան դատարանները՝ հաշտարար, օկրուգային (շրջանային), դատական պալատ ու Սենատ, ինչպես նաև ժամանակավոր հատուկ (արտակարգ) դատարանները և այլն: Դրա փոխարեն, ՌՍՖՍՀ օրինակով, Արդարադատության ժողովուրդի 1920 թ. դեկտեմբերի 22-ի հրամանով հիմնվեցին պրոլետարական դասակարգային դատարաններ՝ ժողովրդական դատարաններ: Դատավորներն առաջ էին քաշվում դասակարգային սկզբունքով և նշանակվում էին հեղկոմների կողմից: Հեղկոմների կառավարման շրջանում, քանի որ դեռ չկար օրենսդրություն (քրեական, դատավարական, վարչական, դատախազական հսկողություն և այլն), արդարադատություն իրականացնելիս դատավորներն առաջնորդվում էին «սոցիալիստական ինքնագիտակցությամբ և հեղափոխական խղճով»⁴¹: Եվ այս կարգախոսով էլ ընթանում էր դատավարությունը և կայացվում դատավճիռ: Հայհեղկոմի 1921 թ. հունվարի 15-ի դեկրետով հիմնվեցին հատուկ դատական մարմիններ.

³⁸ ՀՄԽՀ Սահմանադրությունը (հիմնական օրենք), էջ 3, «Խորհրդային Հայաստան», 29. XI. 1922:

³⁹ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան, էջ 444:

⁴⁰ Հայաստանի խորհրդարանի օրենքները 1918–1920 թթ., Երևան, 1998:

⁴¹ ՀՄԽՀ, ֆ. 113, ց. 5, գ. 1, թ. 22, ՀՄԽՀ ժողովրդական կոմիսարիատների 1920–1922 թթ. հաշվետվությունը, Երևան, 1923, էջ 219:

Հեղափոխական Գերագույն տրիբունալ՝ *Հայհեղկումին կից* և Հեղափոխական տրիբունալ՝ *Արդարադատության ժողկոմատին կից*: *Դրանց կայացրած մահապատժի վճիռը պիտի հաստատեր Հայհեղկումը*⁴²: Այս շրջանից արդեն կիրառություն է ստանում Արտակարգ եռյակների ստեղծումը, որը նորույթ չէր խորհրդային երկրի պատմության մեջ: ՀԺԿԽ նախագահ և ռազմական գործերի ժողկոմ Ալ. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ 1922 թ. հունվարին ընդունվում է դեկրետ՝ դասալիքների դեմ պայքարի համար Արտակարգ եռյակներ ստեղծելու մասին: Իր գործունեության մեջ եռյակը գրեթե ոչնչով չէր սահմանափակվում. պատժում էր դասալիքներին և նրանց թաքցնողներին՝ ընդհուպ մինչև գնդակահարություն⁴³: Եթե սկզբում այս օրենքը տարածվում էր զինվորական ծառայությունից խուսափող դասալիքների, ապա հետագայում՝ նաև ժողովրդի թշնամի որակվող քաղաքացիական բնակչության վրա:

Փաստորեն, մինչև 1922 թ. կեսերը Հայաստանում չի գործել քրեական հաստատուն օրենք: Արդեն 1922–1923 թթ. որոշ քայլեր կատարվեցին «սոցիալիստական իրավահայեցողության և հեղափոխական խղճի» վրա հիմնված խորհրդային դասակարգային արդարադատության փոփոխման և իրավունքի վրա հիմնված օրենսդրության արմատավորման ուղղությամբ: ՌԽՖՍՀ օրինակով՝ ՀՄԽՀ ԿԳԿ-ի 1922 թ. հունիսի 29-ի որոշմամբ մտցվեց արդարադատության երկու թևերի՝ դատական պաշտպանություն և դատախազական համակարգ⁴⁴: Արդարադատության նոր մարմին հանդիսացող դատախազական հսկողությունը ԽՍՀՄ բոլոր հանրապետությունների համար դարձավ միասնական: 1922 թ. հուլիսի 23-ին ՀՄԽՀ ԿԳԿ-ն ընդունեց Քրեական օրենսգիրքը՝ հիմնվելով Խորհրդային Ռուսաստանի նույնանուն օրենսգրքի վրա: Խմբագրվեց նաև Քրեադատավարական օրենսգիրքը⁴⁵: ՆԷՊ-ի պահանջների ոգով Հայաստանում ևս մշակվեց Քաղաքացիական օրենսգիրքը, որը ԿԳԿ-ի 1923 թ. փետրվարի 13-ի նիստում հաստատվեց ու ապրիլից դրվեց գործողության մեջ: Նրանում սահմանվում էր պետական սեփականության գերակայությունը, խրախուսվում էր կոոպերացիաների, նաև թույլատրվում սահմանափակ ծավալով մասնավոր սեփականության հնարավորություն⁴⁶: 1923 թ. սեպտեմբերի 23-ին ընդունվեց ՀՄԽՀ դատարանակազմության մասին կանոնադրությունը, որով վերացվեցին ժողդատավորների խորհուրդները և Արդարադատության ժողկոմատին կից գործող Հեղափոխական տրիբունալը:

⁴² ՀՄԽՀ Ժողովրդական կոմիսարիատների 1920–1922 թթ. հաշվետվությունը, էջ 223:

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 39, գ. 136, թ. 4:

⁴⁴ ՀՄԽՀ Ժողովրդական կոմիսարիատների 1920–1922 թթ. հաշվետվությունը, էջ 224:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 219:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 221, Դեկրետների և որոշումների հավաքածու (Քաղաքացիական օրենսգիրք), Երևան, 1923, էջ 1 և 12:

Դրանց գործառույթներն անցան նոր կազմակերպված Գլխավոր դատարանին⁴⁷: Նկատենք, որ 1923 թ. մայիսի 1-ից բացվել էր ԿԳԿ-ին կից գործող ՀՍԽՀ ընդհանուր Վճռաբեկ դատարան, հիմնվել նոտարական գրասենյակներ և այլն⁴⁸: Ինչպես նկատում ենք, խորհրդային իրավաօրենսդրական ու դատական համակարգը աստիճանաբար ստանում է քաղաքացիական բնույթ, սակայն նրա դասակարգային էությունը և կախվածությունը կուսակցական ապարատից չփոխվեց: ՀԿ(բ)Կ ԿԿ-ի նախագահությունն էր նշանակում հանրապետության դատավորներին: Այսպես՝ ԿԿ-ի նախագահության 1923 թ. հունիսի 4-ի նիստում որոշվել է Ջ. Աշրաֆյանին, Հ. Գալիկյանին, Բադդասարյանին, Ալտուրովին, Խ. Սամուելյանին նշանակել հանրապետության դատավորներ⁴⁹: Այլ խոսքով՝ ԿԿ-ի նախագահությունն է նշանակել հանրապետության դատավորներին: Այսինքն՝ կուսակցական մարմինը ոչ թե առաջարկում կամ, ավելի մեղմ ասած, երաշխավորում էր որևէ մեկի թեկնածությունը, այլ ուղղակի կատարում էր դատավորների նշանակում: ԿԿ-ի քարտուղարությունն էր որոշում դատական ամենաբարձր մարմնի՝ ՀՍԽՀ Գերագույն դատարանի կազմը, նրա համալրման ու փոփոխման հարցերը: Օրինակ, ԿԿ-ի քարտուղարության 1926 թ. դեկտեմբերի 25-ի նիստում, քարտուղարներ՝ Աշ. Հովհաննիսյանի, Ալ. Շահումյարյանի, Ա. Շահգեղոյանի մասնակցությամբ, որոշվում է Գերագույն դատարանի նախագահ Ջ. Աշրաֆյանին ազատել իր պաշտոնից և ընդգրկել Արդարադատության ժողովմատի կոլեգիայում: Այդ նույն նիստում նաև որոշվում է ԳԴ կազմը լրացնել 5 անձով⁵⁰: Բերենք նմանատիպ մեկ այլ փաստ. ՀԿ(բ)Կ ԿԿ-ի քարտուղարության 1926 թ. մայիսի 3-ի հույժ գաղտնի գրության քաղվածքից պարզվում է, որ ԿԿ-ը լսել է Գերագույն դատարանի կազմի մասին հարցը և հաստատել է այն հետևյալ կազմով՝ Բադդասարյան (նախագահ), Հ. Գալիկյան (տեղակալ), Ա. Տեր-Հակոբյան, Ա. Եսայան ու Ա. Խանդամիրյան: Այդ նույն նիստում գլխավոր դատավորներ են հաստատվել՝ Վ. Խարմանդարյանը (նախագահ), Գ. Ղարիբջանյանը (տեղակալ) ու ևս հինգ անդամ⁵¹: Նման երևույթը կարելի է որակել որպես քաղաքական մարմնի կոպիտ միջամտություն պետական իշխանության մարմնի՝ դատարանակազմության ու արդարադատության գործերին: Սա միաժամանակ խոսում է խորհրդային դատարանի կուսակցական ապարատից ուղղակի և անմիջական կախվածության մասին: Ինքնին հասկանալի է, որ նման դատարանն ու դատավորները

⁴⁷ Շ. Ն. Պետրոսյան. Սովետական պետականության կազմավորումը և զարգացումը Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 55-57:

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 115, թ. 12-17:

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 144, թ. 74:

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 11, թ. 188-189:

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 144, թ. 208-209:

չէին կարող անկախ և ազատ արդարադատություն իրականացնել: Խորհրդային երկրում դատաիրավական ոլորտներում արձանագրվել են բազում իրավախախտումներ ու ապօրինություններ: Հայտնի իրողություն է նաև այն, որ խորհրդային բազմազգ երկրում դատական շատ գործեր պարզապես վճռվում էին դատարանից դուրս՝ հեռակա կարգով, կուսակցական գերատեսչություններում՝ գրություններով, կուսակցական մարմինների կաբինետներից հեռախոսային զանգերի միջոցով և այլն⁵²: Ցավոք, սա դառը դաս պետք է համարվի նաև մեր ժամանակների համար:

Ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար դատավորների իրավասությունները սահմանափակվեցին. նրանք զրկվեցին կասկածյալների վրա մեղադրանք հարուցելու, հետապնդումը դադարեցնելու, կարճելու և այլն հնարավորություններից: Վերոշարադրյալը հիմք է տալիս պնդելու, որ խորհրդային ամբողջ տարածքում դատական համակարգը չձևավորվեց իբրև իշխանության առանձին թև: Դատախազը և քննիչը աստիճանաբար դուրս բերվեցին դատական գերատեսչությունից: Դատախազությունը դարձավ ինքնուրույն կառավարչական մարմին: Փորձեր արվեցին սահմանազատել դատախազության և Չեկայի իրավասության շրջանակները: Չեկայի գործառույթը պետք է լիներ քաղաքական և քրեական բանդիտիզմի դեմ պայքարը՝ չմտնելով դատախազության և քննչական մարմինների գործունեության ոլորտները՝ գողություն, սպանություն, բռնաբարություն և այլն: Չնայած երկիրն անցել էր խաղաղ աշխատանքի՝ Չեկան և ապա նրա իրավահաջորդ Պետական քաղաքական վարչությունը (ՊՔՎ) հաճախ գերազանցում էին իրենց իրավասության սահմանները: Օրինակ, բանդիտիզմի, թալանի, բնակիչներին ահաբեկելու մեղադրանքներով ՀՄԽՉ Չեկայի կոլեգիան 1922 թ. դեկտեմբերին և 1923 թ. հունվարին մահապատժի վճիռներ է կայացրել դեկտեմբեր ամսին՝ երկու, իսկ հունվարին երեք հոգու հանդեպ: Երկու դեպքում էլ որոշումներն ի կատար են ածվել գիշերը⁵³: Չեկա – Պետական քաղաքական վարչության իրավասության սահմանների գերազանցման մասին է փաստում հանրապետության դատախազ Լ. Վարդապետյանն իր ներկայացրած 1924 / 25 թթ. տարեկան հաշվետվության մեջ: Նա դա բացատրում է այն հանգամանքով, որ մինչ այդ չեն եղել Չեկայի և դատախազության փոխհարաբերությունները կարգավորող օրենսդրական ակտեր, հարթ չեն ընթացել նաև դատախազության և կուսկազմակերպությունների փոխհարաբերությունները: Դատախազ Լ. Վարդանյանը փաստում է, որ «Հաճախ գավկումները ներխուժել են ինչպես դատախազության, այն-

⁵² История России. XX век (1894–1939), ответст. ред. А. Б. Зубов. М., 2009, с. 779–780; А. С. Хоцеёв. Теория общества, т. III /2. <http://www.materialist.ksn.ru/kniga/10/s/73>, php 3.

⁵³ «Խորհրդային Հայաստան», 4. XII. 1923, 27. XII. 1923:

պես էլ քննչական մարմինների ոլորտները»⁵⁴: Դատախազությունն իր հատուկ ներկայացուցիչներով դատախազական վերահսկողություն էր իրականացնում ժողովրդատին հավասար իրավասություն ունեցող Բանվորա-գյուղացիական - տեսչությունում (ԲԳՏ)⁵⁵, ինչպես նաև գավառային գործկոմներում՝ մասնակցելով դրանց նիստերին և հետևելով, որ կայացված որոշումները չհակասեն օրենքներին⁵⁶: Դատախազությունը որոշակի կապեր ուներ նաև ՀԿ(բ)Կ ԿԿ-ին կից ստեղծված Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովի (ԿՎՀ)⁵⁷ հետ, որը քննում էր կուսակցական և պետական բնույթի կարգապահական հարցեր: Հաշվի առնելով, որ ԲԳՏ-ն և ԿՎՀ-ն իրենց մի շարք գործառույթներում կրկնում էին իրար, այդ իսկ պատճառով, Ռուսաստանի օրինակով, 1923 թ. ԿՎՀ-ն և ԲԳՏ-ն միավորվեցին: Այդ միավորումը նպատակ էր հետապնդում համակարգել կուսակցական, պետական ու տնտեսական մարմինների աշխատանքները, սերտ կապ հաստատել պետական և կուսակցական վերահսկողության ղեկավար մարմինների միջև⁵⁸: ԿՎՀ նախագահը միաժամանակ ԲԳՏ ժողովում էր: Միաժամանակ ԿԿ-ն ընտրում էր իր Կենտրոնական վերստուգիչ (ռևիզիոն) հանձնաժողովը (ԿՎՀ) : Տեղերում ևս ստեղծվում էին վերստուգիչ հանձնաժողովներ, որոնք ստուգում էին տվյալ կուսմարմնի գործերի վիճակը, տնտեսական, ֆինանսական, գույքային և այլն: ԿՎՀ կանոնադրությամբ՝ տվյալ կուսկոմիտեի անդամը միաժամանակ չէր կարող լինել վերստուգիչ (ռևիզիոն) հանձնաժողովի անդամ⁵⁹:

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 4, գ. 4, թ. 31:

⁵⁵ Հայաստանի առաջին Հանրապետության խորհրդարանին կից գործող Պետական վերահսկիչ մարմնի փոխարեն Հայհեղկոմի 1921 թ. հունվարի 4-ի ղեկրետով ստեղծվեց պետական վերահսկիչ նոր մարմին, որին դասակարգային բնույթ տալու համար կոչվեց Բանվորա-գյուղացիական տեսչություն (ԲԳՏ): ԲԳՏ-ն ուներ կառավարության ղեկրետների ու որոշումների կատարումը հսկելու և վերաստուգելու, կենտրոնական և տեղական իշխանության մարմինների աշխատանքների օրինականությանը հետևելու, զանազան ապօրինությունների ու շահատակությունների դեմ պայքարելու գործառույթներ և այլն: Նրա տեսչությունները գործում էին գավկոմներին կից (տե՛ս Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան, էջ 453–455, ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 122, թ. 164):

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 4, գ. 4, թ. 30–31, ֆ. 1, ց. 5, գ. 53, թ. 92–94:

⁵⁷ Կենտրոնական վերահսկիչ հանձնաժողովը կուսակցության բարձրագույն վերահսկիչ մարմինն էր: Համապետական մակարդակով այն առաջին անգամ ընտրվել է ՌԿ(բ)Կ 10-րդ համագումարում: ԿՎՀ կարող էին ունենալ ԿԿ ունեցող կուսկազմակերպությունները: Բնականաբար, ԿՎՀ ուներ նաև Հայկոմկուսը: ԿՎՀ-ն ուներ իր մարզային և նահանգային հանձնաժողովները: Նրա անդամը չէր կարող լինել տվյալ կուսկոմիտեի անդամ և չէր կարող զբաղեցնել վարչական պատասխանատու պաշտոն: ԿՎՀ հաշվետու էր կուսակցության համագումարի առաջ:

⁵⁸ ՄՄԿԿ բանաձևերում, հ. 3, 1922–1925 թթ., Երևան, 1987, էջ 123:

⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 47, թ. 6:

Վավերագիր նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ չի եղել հատակ տարանջատում կուսակցական, խորհրդային, գործադիր-կարգադրիչ և դատական մարմինների գործառույթների միջև: Օրինակ՝ ՆԳ ժողովումատի վարչակազմակերպչական և դատական մարմինների գործառույթների միջև չկար հատակ տարանջատում: Հաճախ դատական բնույթի հարցերը լուծվում էին գավգործկոմներում, որոնք տեղի էին տալիս թյուրիմացությունների և աշխատանքային կոնֆլիկտների դատական և ներքին գործերի վարչական մարմինների միջև⁶⁰: Դատական և վարչական բնույթի չարաշահումներ են արձանագրվել գավառամասային և գավառային գործկոմների կողմից: ՀՄԽՀ Արդարադատության ժողովում Դ. Շահվերդյանը և հանրապետության դատախազի տեղակալ Բ. Վարդանյանը 1923 թ. օգոստոսի 22-ին գրություն են ուղարկել ՀՄԽՀ ԿԳԿ, որում կարդում ենք. «Հաճախ նկատվում է, որ շրջանային գործադիր կոմիտեի նախագահների ու նրանց ենթակա օրգանների կողմից, զանազան դեպքերի առթիվ, աղմինիստրատիվ ձևով կատարվում են բանտարկություններ և կարճ ժամանակից հետո իրենց կարգադրությամբ արձակվում, այդպիսով՝ կատարելով դատական օրգաններին պատկանող ֆունկցիաներ»⁶¹: Այս երևույթը այնքան տարածված է եղել հանրապետությունում, որ նույն պատճառաբանությամբ Աշխատանքի ժողովում Խ. Հովսեփյանի՝ ԿԳԿ-ին ուղղված սեպտեմբերի 4-ի գրությամբ դարձյալ բողոք է հայտնվում, որ տեղերում ինքնատուրքի գանձման ենթակա ՓՕԿ-երի (Փոխադարձ օգնության կոմիտեների) անդամների վրա շրջագործկոմների կողմից կատարվում են մեծ ճնշումներ, որի ժամանակ տեղի են ունենում նույնիսկ բանտարկություններ: Ուստի խնդրվում էր կարգադրել գավգործկոմներին, որպեսզի նրանց միջոցով դադարեցվի շրջաններում վարչական կարգով ինքնատուրքի հավաքումը⁶²: Պարենտուրքի գանձումը դժվար է ընթացել Նոր Բայազետի գավառում: Գյուղատնտեսական հարկի մթերումների ձգձգման կամ թաքցնելու պատճառով գավառի տեղական իշխանությունները դիմել են անգամ ռեպրեսիվ միջոցների: Չեկայի ամփոփագրերից մեկում արձանագրված է, որ ժամանակին հարկերը չգանձելու համար գավառային հանձնաժողովի որոշմամբ 1923 թ. աշնանը վարչական կալանքի են ենթարկվել 130 մարդ, ովքեր ի վիճակի են եղել գանձել հարկը, սակայն ժամանակին չեն վճարել: Հիշյալ անձինք ազատվել են կալանքից միայն հարկերը վճարելուց հետո⁶³: Քանի որ սկզբնական շրջանում գյուղխորհուրդները չունեին սեփական բյուջե, ուստի գյուղապարատի պահպանման ծախսերի համար գյուղացիներից գանձվում էին զանազան տեսակի ա-

⁶⁰ ՀՄԽՀ ժողովրդական կոմիսարիատների 1920–1922 թթ. հաշվետվությունը, էջ 14:

⁶¹ ՀՄԽ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 104, թ. 18:

⁶² Նույն տեղում, թ. 24:

⁶³ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2013, թիվ 1, էջ 97:

պօրինի տուրքեր: Օգտվելով գյուղական զանգվածների իրավական անգրագիտությունից՝ տեղական իշխանությունները տուրք չզանձողներին ձերբակալում էին կամ կատարում այլ բնույթի իրավախախտումներ⁶⁴: Մինչդեռ հայտնի է, որ գյուղխորհուրդների ապարատի, դպրոցի, բուժակի և այլ ծախսերը օրենքով մտնում էին գավառամասերի բյուջեի նախահաշիվների մեջ: Արձանագրվել են դեպքեր, երբ տեղական իշխանությունների կողմից կատարվել են տարաբնույթ անօրինական ձերբակալություններ: Ինչպես կարդում ենք Հայչեկայի 1923 թ. հունիսի 9-ի մի ամփոփագրից՝ «...մեր շատ գավառներում նկատվում են ոչնչով չհիմնավորված ձերբակալություններ, որոնք իրականացնում են տեղամասային իշխանությունները»⁶⁵: Տարբեր մարմինների կողմից ստացված բողոք-գրություններից հետո հետևում է ՀՄԽՀ ԿԳԿ-ի 1923 թ. հոկտեմբերի 26-ի շրջաբերականը՝ ուղղված բոլոր գավառապետներին և Մեղրիի շրջագործկոմին, որով պահանջվում էր վերջ տալ վարչական կարգով մարդկանց ձերբակալության ենթարկելը և բռնի տուրք նշանակելը⁶⁶: Այսպիսով ստացվում է, որ տեղական իշխանության մարմինները ևս կամա թե ակամա ստանձնել են վարչառոտիկանական և դատական իշխանության գործառույթներ:

Ավելի ուշ տեսնում ենք, որ գավառապետների վարչական բաժիններն օժտվում են նոր իրավասություններով: ԿԳԿ-ի և ԺԿԽ-ի 1928 թ. հուլիսի 13-ի որոշումով գավառապետների վարչական բաժիններին իրավունք է վերապահվում քաղաքներում վարչական ներգործության միջոցներ կիրառելու՝ խուլիգանական արարքների՝ ծեծի, վիրավորանքի, անպատվության և նման այլ մանր իրավախախտումների դեմ: Օրենքի ուժ ունեցող այդ ակտով դատական հիմնարկների գործառույթներից հանվում է Քրեական օրենսգրքով նախատեսված 98 հոդվածի 1-ին մասը և հանձնվում գավառապետների վարչական բաժիններին: Հոդվածի այդ մասով նախատեսվում էր 3 ամիս ազատազրկում և մինչև 300 ռուբլի տուգանք⁶⁷: Այս փաստը մեկ անգամ ևս վկայում է, որ գործադիր-կարգադրիչ և դատաիրավական մարմինների իրավասությունները և գործառույթները խառնված են, և հաճախ դժվար է պարզել, թե որտեղ են վերջանում գործադիր մարմնի գործառույթների սահմանները և որտեղ սկսվում՝ դատական իշխանությանը: Իսկ այդ բոլորը թելադրվում, վերահսկվում և ուղղորդվում էին ամենագոր կուսապարատի կողմից:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է եզրակացնել, որ Ռուսաստանի օրինակով խորհրդայնացված Հայաստանում ևս ձևավորվեց միակուսակցական

⁶⁴ ՀՄԽ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 53, թ. 92-94:

⁶⁵ ՀՄԽ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 116, թ. 14:

⁶⁶ ՀՄԽ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 104, թ. 23:

⁶⁷ «Խորհրդային Հայաստան», 24. VIII. 1928:

վարչակարգ: Առաջին մեկ տարում բարձրագույն իշխանություն ճանաչվեց Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն կամ Հայհեղկոմը, որին փոխարինելու եկան ընտրությունների ճանապարհով ձևավորված խորհուրդները: Սակայն հեղկոմներից խորհուրդներին անցնելով՝ պետական իշխանության բովանդակության մեջ էական փոփոխություն չկատարվեց, իշխանության թևերի՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական, հստակ տարանջատում և հակակշռում տեղի չունեցավ: Պետականության կայացման ճանապարհին թեև հրատարակվեցին բազմաթիվ դեկրետներ ու որոշումներ, ընդունվեց ՀՄԽՀ սահմանադրություն, կուսակցական-պետական ղեկավարության կողմից շարունակ խոսվում էր իշխանության թևերի տարանջատման անհրաժեշտության մասին, որ կուսակցական մարմինները չպետք է փոխարինեն խորհրդային-տնտեսական մարմիններին և այլն, սակայն այդպես էլ տեղի չունեցան օրենսդիր-կարգադիր, կառավարող-գործադիր և դատական իշխանությունների իրավասությունների ու գործառույթների հստակ սահմանազատում: Ամենամեծ խնդիրն այն էր, որ իշխանության երեք թևերում էլ իրական և փաստական իշխանությունը գործնականում պատկանում էր կոմունիստական-բոլշևիկյան կուսակցությանը, որը հաճախակի միջատում էր իշխանության այս կամ այն մարմնի աշխատանքներին կամ պարզապես փոխարինում նրան: Պետական ամբողջ իշխանությունը, նաև հասարակական կյանքը, փաստորեն, կուսակցականացված էր: Կուսակցական-քաղաքական որևէ մարմնի ղեկավարը, որպես կանոն, միաժամանակ վարում էր պետական իշխանության որևէ կառույց: Ժամանակի ընթացքում բարձրագույն իշխանություն համարվող խորհուրդները գործնականում վերածվեցին կուսակցական ապարատի կցորդի, ըստ էության, պետության ղեկորատիվ մի մարմնի: Այդ իմաստով ղեկավարատիվ ու կեղծ է հնչում ՀՄԽՀ սահմանադրության 5-րդ հոդվածի անթակետում հռչակված այն թեզը, թե «Իշխանությունը ամբողջովին և բացառապես վերապահվում է բանվորներին ու գյուղացիներին և նրանց ընտրած մարմիններին»⁶⁸: Առավել ևս խոսք չէր կարող լինել դատական իշխանության անկախության մասին. դա նույնպես դրվեց կուսակցական մարմինների կոշտ վերահսկողության տակ: Այդպիսով՝ խորհրդային բանվորագյուղացիական համարվող երկրում ի սկզբանե ամբողջ իշխանությունն անբաժան և մենաշնորհ կերպով յուրացվեց բոլշևիկյան-կոմունիստական կուսակցության, ավելի ստույգ՝ կուսապարատի ու նրա ընտրախավի կողմից: Այս երևույթը պահպանվեց խորհրդային պետության ողջ գոյության ընթացքում:

⁶⁸ ՀՄԽՀ Սահմանադրությունը (հիմնական օրենք), էջ 2:

ВОПРОСЫ РАЗДЕЛЕНИЯ ВЕТВЕЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В СОВЕТСКОЙ
АРМЕНИИ
(1920-е годы)

АРАРАТ АКОПЯН

Резюме

После советизации Армении в 1920 г., на примере Советской России, здесь также образовался однопартийный режим. Первый год высшей властью в Армении являлся Военно-революционный комитет (*Армревком*), на смену которому пришли *советы*, образовавшиеся путем выборов. Однако в содержании государственной власти существенных изменений не произошло; в законодательной, исполнительной и судебной ветвях не было четкого разделения и противовесов. Самая большая проблема состояла в том, что во всех трех ветвях фактически реальная власть монопольно принадлежала коммунистической партии, которая часто вмешивалась в работу государственных органов. С течением времени советы практически превратились в придаток партийного аппарата. Не может идти речи и о независимости судебной власти, которая также находилась под жестким контролем партийных органов. Такое положение сохранялось на протяжении всего периода существования советского государства.

THE ISSUES OF SEPARATION OF WINGS OF STATE POWER IN SOVIET ARMENIA (the
1920s)

ARARAT HAKOBYAN

Summary

After the sovietization of Armenia in 1920 a single-party regime was also established here like Russia. During the first year the Military-Revolutionary Committee of Armenia (*Armrevcom*) was the supreme authority of Armenia which was further replaced with *soviets* (councils) constituted by elections. However, the content of the state authority was not significantly changed, the powers – legislative, executive and judicial, were not clearly separated and balanced. The biggest problem was that the full and monopoly power in all three wings really and actually belonged to the Communist Party which often interfered in the functions of the state body. In time the soviets practically turned into attachments to the Party apparatus. It was out of question that judicial power might be independent. It also was under the rigorous control of party bodies and that situation lasted during the whole period of existence of Soviet state.